

İRAN'DA YOK OLMA TEHLİKESİ ALTINDAKİ BİR TÜRK DİLİ DEĞİŞKESİ: HALAÇÇA VE HALAÇ DİL TOPLULUĞU

Mehmet AKKUŞ*

Öz: Bu çalışmanın temel amacı İran'da yaşayan ve dilleri yok olma tehlikesi altında olan Halaç dil topluluğunu ve bu topluluğun kullandığı dil değişkesini ve İran'ın dil politikası tarihini, dil politikası olgusu çerçevesinde incelemektir. Bu bağlamda, bu çalışma kapsamında İran'da Halaç Türkçesi konusunu çok dilli ve çok lehçeli bireylerin farklı dil manzarası ekolojisi içerisinde kullandıkları Halaç Türkçesi ağızları toplumdilbilim verileri tarihi ve dilbilimsel kaynaklar ışığında incelenmektedir. Kâşgarlı Mahmûd'un *Divanû Lügâti't-Türk'te* Orta Asya'da İsficâb ve Balasagun yakınlarında kaydettiği Argu adını verdiği boyun dilleriyle büyük benzerlik gösteren Halaççanın günümüzdeki konuşurlarının tarihi bu bağlamda İran'ın dil coğrafyasının biçimlenmesinde de önemli görünmektedir. Türk dili tarihinin evrelerinin çözümlenmesi bağlamında sağladığı sesbilgisi, biçimbilgisi ve sözvarlığı verileri nedeniyle önemli bir yeri olan Halaççanın durumu bu çalışma kapsamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halaçça, Halaç dil topluluğu, İran, dil politikası, toplumdilbilim

AN ENDANGERED TURKIC VARIETY SPOKEN IN IRAN: KHALAJ TURKIC AND KHALAJ TURKIC SPEECH COMMUNITIES

Abstract: This study aims at presenting the Khalaj-speaking speech communities living in Iran and whose languages are in danger of language death, within the framework of language policy. In this regard, within the scope of this study, the dialects of Khalaj Turkic, which are used by multilingual and multilingual individuals in different language landscape ecology, are examined in the light of sociolinguistic data, as well as historical and linguistic sources. The history of the speakers of the contemporary Khalaj Turkic, which is very similar to the languages of the tribe, named Argu, recorded by Mahmud al-Qashqarî in *Divanû Lügâti't-Türk* near İsficâb and Balasagun in Central Asia, seems to be important in shaping the linguistic ecology of today's Iran. Thus, the sociolinguistic situation of Khalaj, which has an important place due to the

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü
mehmetakkus@artvin.edu.tr

phonology, morphology and vocabulary data it provides in the context of analyzing the phases of the Turkish language history, has been examined within the scope of this study.

Keywords: Khalaj, Khalaj speech communities, Iran, language policy, sociolinguistics

Giriş

İran Türkolojisinin henüz cevaplanamamış temel sorularından biri, İran ve hinterlandına Türklerin ilk olarak ne zaman yerleşmeye başladığıdır. Yayıldıkları coğrafya söz konusu olduğunda İran hinterlandına ulaştıkları bilinen Sakalar (İskitler), alan yazında henüz etnik köken bağlamında tüm boyutlarıyla aydınlatılamamıştır¹. Ancak Y.B. Yusufov ve A.Z. Velidi Togan, Eski Yunan tarihçisi Herodotos (Ἡρόδοτος) ve Bizanslı tarihçiler Menandros Protektor (Μένανδρος προτήκτωρ) ve Theofilaktos Simokatta'dan (Θεοφύλακτος Σιμοκάττης) iktibas ederek Sakaların yönetici sınıfının Türklerden oluştuğunu kaydetmektedirler². Tebriz'in eski şehir surlarındaki kapılardan biri olan Dervâze-i Ser'in, ismini, Saka Hakamı Alp Er Tunga'nın başının (Efrasiyâb) o mevküde gömülmesinden dolayı aldığı belirtilmektedir. Saka İmparatorluğu tarih sahnesinden çekildikten sonra da Orta Asya'dan muhtelif Türk boylarının İran ve hinterlandına yayıldıkları ve söz konusu bu coğrafyada kudretli devletler kurdukları bilinmektedir. Bunlar arasında Hunlar, Bulgarlar, Sarı Ogurlar sayılabilir³. İsimleri geçen boyların ezici çoğunluğunun yerli topluluklarla karışarak dil değişimini (İng. language shift) sonucu Türkçe konuşmayı bırakarak bölgede bulunan yerli (otokton) dilleri konuşmaya başladıkları bilinmektedir.

Tarihi Kaynaklar Işığında Halaçların Kökeni ve Tarihine Dair Değerlendirmeler

Tarihi kaynaklar ışığında belirtmek gerekirse, Marquart'ın; *Batlamyus Coğrafyası*nda İranşehr kitabında, Harezmi'nin *Mefâtihu'l-Ulûm* adlı kitabın-

¹ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Altınordu Yayınevi, 2015, s.45

² Cevad Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2004, c. 1/sy. 1, s.9

³ Heyet, *a.g.m.*, s.9

dan alıntılar yaparak kaydettiği üzere⁴, Halaçların Akhunlardan (Eftalit veya Hep-
talit) geldiği öne sürülmektedir. Bununla birlikte, Marquart Halaçların, Saka-
lardan gelen Türkleşmiş Hint-Avrupa kökenli bir boy olduğunu da iddia ede-
rek bugün bilim dünyasında çok kabul görmeyen bir fikrin savunucusu olmuş-
tur⁵.

Akhunların hüküm sürdükleri ve yaşadıkları coğrafya, bugün İran'ın
doğusunda bulunan ve günümüz Afganistan'ı merkez olmak üzere Pakistan'ın
bir bölümü, Hindistan'ın kuzey ve kuzeybatısı, Özbekistan ve Tacikistan'ın bir
bölümüne tekabül etmekteydi. Bu coğrafya, önceleri Sakaların (M.S. 50-125)
sonrasında ise Kuşan Devletinin (M.S. 125-480) yönetimi altındaydı. Yönetimi
Kuşan Devletinden alan Akhunlar, Sasaniler Devleti (M.S. 224-651) döne-
minde İran'ın doğu bölgelerinden başlamak üzere İran içlerine doğru yayıl-
mışlardır. Bu durum ise, zmnen de olsa Halaç Türklerinin İran'ı miladın ilk
asırlarından itibaren yurt edinmeye başladıkları şeklinde yorumlanmaktadır.

Belazuri ve Taberi gibi İslâm coğrafyacıları, Akhun Devleti tarih sahne-
sinden çekildikten sonra “haytal/hayatıla” veya “habtal” olarak adlandırılan
boylardan bahsetmektedir. Tezcan ise, Arapça metinlerde “havluk” biçimine
rastlandığını belirtmektedir⁶. Bu bağlamda, yukarıda da bahsi geçen Harez-
mi'nin Mefâtilü'l-Ulûm isimli eserinde Akhunlara ilişkin önemli bilgiler bu-
lunmaktadır. Bu bilgiler arasında Akhunların adı “Heyatıla” biçiminde yazıl-
makta ve bu topluluktan neşet eden boyların Etrak, Kencineler ve Halaçlar
olduğu belirtilmektedir⁷.

Köktürk Kaganlığı ile Sasani Devleti'nin ortak harekâtları sonucu, Ak-
hun devleti yıkıldıktan sonra söz konusu boylar Afganistan ve hinterlandında
yaşamaya devam ettiler. VII. ve VIII. asırlarda Arap ordularının akımları sonu-
cu bölge hızla müslümanlaşmış ve uzun süre “şah” unvanlı mahalli idareciler
tarafından yönetilmiştir. Bu durum, Afganistan coğrafyasının Samani Devleti
idaresinde tek bir yönetim altında birleşmesine kadar devam etmiştir. Bu
dönem içerisinde Kuzey Afganistan'da Bamiyan şehri yakınlarında bulunmuş
ve ünlü İranolog Nicholas Sims-Williams tarafından çözümlenerek bilim dün-
yasına tanıtılmış olan Bahterce (İng. Bactrian) hukuk metinleri arasında, VII.

⁴ Josef, Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-
topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, 1903, s.55

⁵ Mehmet Ölmez, “Halaçlar ve Halaçça”, *Çağdaş Türk Dili*, 1995, sy. 84, s.17

⁶ Semih Tezcan, “8. yüzyılda Afganistan'da Halaç Prensesleri, Günümüzde Orta İran'da Halaç-
lar ve Dilleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 28, 2008, s. 241

⁷ Enver Konukçu, “Halaç”, *TDVİA*, 1997, c. 15, s.228

ve VIII. yüzyıllara ait olan belgelerin içerisinde Halaç adının geçtiği belirlenmiştir.⁸ 9. Söz konusu metinlerde Halaç adı, Büyük İskender'in yaratmak istediği Helen kültürünün bir yansıması olarak Eski Yunan harfli biçimde χαλασο (khalaso) biçiminde yazılmıştır¹⁰. Söz konusu Bahterce metinlerin keşfinden önce, Eski Yunan harfli Süryani kaynaklar kenara bırakılırsa, Halaç adının geçtiği ilk metinlerin Arapça kaynaklar olduğu bilinmekteydi. Bu keşif ile Halaç Türklerinin adının Arap coğrafyacıların kayıtlarının tarihlendiği IX. asırdan daha önceki kaynaklarda yer aldığı ortaya çıkmıştır. Halaç adının geçtiği ve başka Türk unvanlarının Türkçe olarak Eski Yunan alfabesiyle yazıldığı bu belgeler, İkinci Köktürk Kaganlığı döneminde Türklerin Moğolistan bozkırlarından güneybatıya doğru çoktan yayılmış olduklarını, dolayısıyla o tarihlerde çoktan Kuzey Afganistan gibi kısmen Türklerin neşet ettiği bilinen topraklara yerleşmiş olduklarını göstermesi açısından tarihi bir değer taşımaktadır.

Tam bu noktada ise, Halaç Türklerinin Eski Yunan harfli Süryani, Eski Yunan harfli Bahter ve Arap harfli metinlerdeki yabancı adlandırmaları (İng. exonym) bir kenara konulacak olursa, Halaç sözcüğünün kökenine dair ilk yerel adlandırmaya (İng. endonym) Türkçenin ilk (ansiklopedik) sözlüğü olan *Divânu Lüğâti't-Türk*'te rastlanmaktadır. Halaç sözcüğünün kökenini Türkmen maddebaşını açıklarken veren Kâşgarlı, bu konuyla ilgili aşağıdaki çözümlenmeyi getirmektedir:

“Türkme.n bunlar Oğuzlardır. Bunlara bu adın verilmesinin bir hikâyesi vardır. Zülkarneyn, Semerkand'ı geçip Türk diyarına yöneldiğinde (623) Türklerin o zamanki hükümdarı Şu adlı bir genç idi. Büyük bir ordusu vardı. Bala.sa.gu.n yakınındaki Şu kalesini fetheden o idi. Suyab kalesinde bulunan ordusundaki beyler için her gün 360 kez davul vurulurdu. Bu adamın - Zülkarneyn'i kastediyorum- yaklaşmakta olduğu ona söylendi. ‘Onunla savaşalım mı? Yoksa nasıl emir buyurursunuz?’ dediler. Şu, Hocend vadisinin kıyısına, onun geçişini haber versinler diye öncü olarak kırk sipehsalar göndermişti. Hükümdarın askerlerinin hiçbirinin haberi olmaksızın öncüler geçmişti. Öncülerden dola-

⁸ Tezcan, *a.g.m.*, s.244

⁹ Hasan Bayburtluoğlu - Mehmet Tezcan, “Halaçların Menşei”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2019, c. 8/sy. 1, s. 632.

¹⁰ Nicholas Sims-Williams, “Ancient Afghanistan and its invaders: Linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions”. İçinde: Nicholas Sims-Williams (Yay.), *Indo-iranian Languages and Peoples*, Oxford University Press, 2002, s. 234.

yı hükümdarın gönlü rahattı. Onun gümüşten bir havuzu vardı, seferde de onu yanında taşırdı. Ona su doldururdu; içinde ördekler ve kazlar yüzerdi. Kendisine ‘Savaşalım mı?’ dendiğinde ‘bakın şu ördek ve kazlara, nasıl dalıyorlar!’ diye cevap verdi. Etrafindakilerin kafası karıştı ve onun, savaş için de savaştan uzak durmak için de hazırlıklı olmadığını zannettiler. Zülkarneyn geçti ve öncüler geceleyin gelip onun geçişini haber verdiler. Gece davul çaldı ve Şu da doğuya doğru yürüdü. Halk sefer için hazırlıklı olmadan hükümdarlarının yürüdüğünü görünce kavim arasına kargaşa düştü. Kim bir binek hayvanı bulduysa kendini onun üzerine attı ve hükümdarla gitti. Bu, onun hayvanını; o, bunun hayvanını almıştı. Sabah olunca karargâhları dümdüz, boş bir hâle geldi. O zaman Tıraz, İspicâb, Bala.sa.gu.n vb. şehirler henüz yapılmamıştı. Bunların hepsi sonradan yapılmıştır. Kavim, göçebe ve çadır halkı idi. Hükümdar askerleriyle birlikte gittikten sonra bunlardan 22 kişi aileleriyle birlikte kaldılar. Geceleyin yüklenip gitmek için hazırlıklı değillerdi. Bunlar (624) bu kitabın başında adlarını verdiğim ve hayvanlarının damgalarını açıkladığım kişilerdi. Kınık, Salgur vb. gibi. Bu 22 kişi ya yaya olarak gitmek ya da buldukları yerde kalmak için hazırlık yapıyorlardı. Sırtlarında yükleri, yanlarında aileleri bulunan ve ordunun izinden giden iki kişi ile karşılaştılar. Yükten dolayı yorgundular ve ter içindeydiler; bu kavimle karşılaşp onlarla konuşarak, müşavere ettiler. Onlar da -22 kişiyi kastediyorum- o ikisine, ‘ey iki adam! Bu adam - Zülkarneyn’i kastediyorlar- yolcudur; bir yerde durmaz; bizi aşp geçer; biz de yerimizde kalırız’ dedi. O iki kişiye Türkçe olarak “kal aç!” dediler; anlamı ‘ey iki kişi, bekleyin, kalın ve durun’dur. Onlar daha sonra Halaç diye adlandırıldılar. Halaçların aslı budur. Bunlar iki kabiledir”¹¹.

Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda ise, Halaç sözcüğünün kökeni “çatıyı aç” anlamıyla bağdaştırılmaktadır. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda Halaç etnonimi üzerine şu açıklamalar yapılmaktadır:

“Yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Kapalı idi ve anahtar yoktu. Asker arasından pek becerikli bir adam vardı. Adı Tömüdü Kağul idi. Ona buyurdu:

¹¹ Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kaşgarlı Mahmûd Dîvânı Lugâtî-t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014, ss. 520-21.

Sen burada kal ve çatıyı aç ve açtıktan sonra orduya gel. Bunun üzerine ona Kalaç adını verdi ve ilerledi”¹².

Burada dikkat çekici bir nokta, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda etnonim Kalaç biçiminde yazılmakta iken Reşideddin’in Farsça kaleme aldığı Oğuznâme’de Halaç formunda yazılması konusudur. Bunun yanında, Halaç Türklerine ilişkin en ayrıntılı bilgiler Şecere-i Terâkime adlı eserde Ebu’l-Gazi Bahadır Han tarafından verilmiştir. Aşağıda Halaç etnoniminin kökenine dair Şecere-i Terâkime’de yapılan açıklamalar, Divanû Lügâti’t-Türk ve Uygur harfli Oğuz Kağan Destamındaki açıklamalarla örtüşmektedir:

“Oğuz Kağan İran üzerine sefer düzenlemeye karar verir ve yola çıkar. Talas şehrine geldiğinde evli bir adamı önüne getirirler. Oğuz Kağan adama niçin askerinin gerisinde kaldığını sorar. Adam da hanımının hamile olduğunu ve yeni doğum yaptığını, annesinin sütünün çocuğa yetmediğini avlandığı sırada askerlerin kendisini yakalayıp huzura getirdiğini anlatır. Oğuz Kağan bu adama mal ve erzak verip askerle gitmemesini söyleyip Kalaç demiştir. Bütün Kalaç halkı bu kişinin neslinden gelmektedir. Şimdi onlara Halaç derler. Argun ve Arlatlar onlardan ayrılmıştır. Maverâünnehr’de çokturlar ve Aymak iline bağlıdırlar. Horasan ve Irak’ta da çok sayıda bulunurlar ve onlar da Çağatay iline bağlıdırlar”¹³.

Yukarıda iktibas edilen tüm yerel adlandırma ve halk etimolojilerinin ortak noktası Halaç adının “kalmak” eylemiyle ilişkilendirilmiş olmasıdır. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise, boy adı olan Halaç sözcüğü, Eski Yunan harfli metinlerle (χ) uyumlu bir şekilde, Arap alfabesinde ħ harfiyle yazılmışken Mahmûd el-Kâşgari’nin *Divânu Lügâti’t-Türk*’ünde ve Reşideddin’in Oğuznâmesi’nde ق harfi ile yazılmıştır.

Afganistan coğrafyasının Samani Devleti tarafından tek bir yönetim altında birleşmesinden sonra, Samani ordusunun büyük bir bölümünü oluşturan Türk boyları arasında Halaç Türkleri de bulunmaktaydı. Sonraları, aynı coğrafyada Afganistan’da kurulan Gazneli Devletinin kurucusu Sebük Tekin’in Hindistan’a yaptığı sefer için ordusuna katılan boylar arasında da Halaç Türklerinin bulunduğu belirtilmektedir. Beyhaki’den naklen Gazneli Sultan

¹² Willi G. Bang - Reşit Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1936

¹³ Ebu’l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*. Zuhâl K. Ölmez(Düz.). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996, s. 241

Mahmud döneminde de Halaç Türklerinin orduda görev aldıkları bilinmektedir. İslâm coğrafyacısı İstahri'den iktibas eden Yakûti ise Halaç Türklerinin Kabil, Hindistan ve Sistan arası ile Gur'un ötesinde yaşadıklarını kaydetmiştir. Bir diğer âlim İbn Havkal da (öl. ca. 978), Halaç Türklerinin bir Türk boyu olduğunu ve kıyafetleri ile dillerinin Türki olduğunu belirtmektedir¹⁴. İbn Havkal'dan yaklaşık bir asır sonra -daha önce de belirtildiği üzere- Divanû Lügâti't-Türk'te Halaç Türkleri Oğuz Türkleriyle (Türkmen maddebaşında) birlikte anılmaktadır. Kâşgarlı Mahmûd gezdiği Türk coğrafyasını dikkate alarak 22 Oğuz boyu ve 2 Halaç boyunun olduğu belirtilmektedir¹⁵. Bu boyların dilleri ile ilgili bilgiler de veren Kâşgarlı Mahmûd'un sağladığı Halaç boyu dil verileri, bu çalışmanın konusunu oluşturan İran'da konuşulan Halaç Türkçesi dil verileriyle benzerlik göstermemektedir¹⁶. Bununla birlikte Kâşgarlı Mahmûd'un Orta Asya'da İsficâb ve Balasagun yakınlarında kaydettiği Argu adını verdiği boyun dili ile bugün İran'da konuşulan Halaç Türkçesi arasında büyük benzerlikler görülmektedir.

Kuzey Afganistan, Hindistan ve Orta Asya'da varlıklarını sürdüren Halaç Türklerinin bir kısmının, X.-XIII. asırlar arasında Türk boylarının dalga dalga batıya yayılmaları sırasında Oğuz Türkleri ile hareket ederek İran ve Anadolu'ya yerleştikleri tahmin edilmektedir¹⁷. Halaç Türkçesinin eskiciliklerini keşfeden Göttingen Üniversitesi ekibinin lideri büyük Türkolog Gerhard Doerfer; Argu boyunun, göç eden bu Halaç Türklerinin ataları olduğunu öne sürmüştür¹⁸.

İran ve hinterlandının Türkler tarafından kalıcı olarak Türkleşmesi süreci ise Selçuklular ile başlamış, XIII. asırda İlhanlı hakimiyeti sırasında İran'ın Türkleşmesi büyük oranda tamamlanmıştır. Ancak bu durum, Togan'a göre, Selçuklu ve İlhanlı devirlerinden önce Türkçenin bu bölgelerde tam anlamıyla silindiği anlamına gelmemektedir. Türklerin ve Türkçenin İran ve hinterlandının batı ve kuzeybatı bölgelerinde tarihin erken dönemlerinden itibaren tarihi vesikalarda kaydedilmesinin yanında, Türklerin İran'ın doğu ve kuzeydoğu bölgelerindeki var olduklarının işaretleri de Selçuklu İmparatorluğu'nun 1040'ta bölgedeki hâkimiyetinden önceki dönemlere gitmektedir.

¹⁴ Konukçu, *a.g.m.* s.229

¹⁵ Tezcan, *a.g.m.* s.240

¹⁶ Tezcan, *a.g.m.* ss.240-1

¹⁷ Tezcan, *a.g.m.* s.247

¹⁸ Gerhard Doerfer, *Grammatik des Chaladsch*, Otto Harrassowitz Verlag, 1988, s. 4

İran Tarihi Bağlamında Halaçlar

Moğol akınları sırasında, Halaç Türkleri İran'ın büyük bölümünü yöneten Harezmsahlarm (1077-1231) ordusunda görev yapmaktaydılar. Bu açıdan Orta Asya'da Merv ve Herat bölgesinde Halaç savaşçılarının olduğu belirtilmektedir. Tam bu sıralarda, Halaçların bir kısmı Horasan'dan Sistan bölgesine doğru göç ederek Hindistan ve İran arasındaki ticaret açısından önemli bir nokta olan bu bölgeyi yurt edinmişlerdir. İlaveten, Halaç Türklerinin 1290 ilâ 1320 yılları arasında Hindistan'ın kuzeyinde hüküm süren Türk Delhi Sultanlığında önemli bir role sahip oldukları belirtilmektedir. Bu durum ise Sistan'a yayılan Halaç Türklerinin bir kısmının daha da doğuya yayılarak Hindistan'ı yurt edindiklerine işaret etmektedir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın meşhur eseri *Şecere-i Terâkime*'de de Hindistan'daki Halaç varlığına dair bilgiler mevcuttur.

Halaç Türklerinin, Timurlu Devleti döneminde, miladi 1415'te artık bugün İran'da Save, Rey, Kum ve Kaşan'da yaşadıkları kaydedilmektedir¹⁹. 1501 yılında Safevi Devleti kurulduktan sonra Halaç Türklerinin diğer Türk boylarıyla birlikte Safevi ordusunun hassa ordusunu teşkil eden Kızılbaşlar arasında yer aldıkları belirtilmektedir. Afşar ve Kaçar hanedanları döneminde ise Halaç Türklerinin bir kısmının Kaşkay Türkleri ile birlikte Fars bölgesinde yaşadıkları ve o bölgede yerleşik yaşam tarzını benimsedikleri kaydedilmektedir (Fesayi 1382, c. 2). Bu kayıttan anlaşıldığı üzere, Halaç Türkleri Kaçar yönetimi sıralarında konar-göçerliklerini sürdürmekteydi. Konar-göçerliğin 1920'li yıllarda İran'da yönetimi ele geçiren Rıza Pehlevi tarafından yasaklanması, Halaç Türklerinin tarihlerindeki belki en büyük toplumsal dönüşüme sebep olacaktı. Bu dönemden sonra Halaç Türkleri yerleşik bir hayat sürmeye zorlanmıştır.

Kaçar Hanedanını devirerek yönetimi ele geçiren Rıza Pehlevi döneminde, İran'da, Fars şovenizmi ideolojisi çerçevesinde modern bir devlet oluşturmak üzere reformlar gerçekleştirilmeye çalışıldı. Felsefi ve toplumsal temele dayanmayan söz konusu reform atılımlarının birçoğu âtil kalmıştır. Sosyopolitik olarak büyük bir gücü temsil eden konar-göçer Türk boyları, ceberut devlet politikalarıyla yerleşmeye zorlandı. Eski Türk ananesi mucibince konar-göçer bir yaşam tarzını benimsemiş olan Halaç Türkleri de bu açıdan bir istis-

¹⁹ Hafız Ebru c. 4: 609; Şerefeddin Ali Yezdî c.2: 405 aktaran Hatami Khajah 2013: 63; aktaran Belal Hatami Khajah, "İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı", *Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara, Haziran 2013, s.63.

na değildi. Bu dönemde İran'da Halaç Türkleri üç büyük konar-göçer topluluğuna sahipti: Kum çevresindeki ilk topluluk; ikincisi Aştiyan çevresindeki Halaç topluluğu ve İran'ın güneybatısında Fars bölgesinde Kaşkay Türkleri ile karışmış olan üçüncü konar-göçer topluluk²⁰. Yerleşik yaşam tarzını benimsemeye zorlanan Halaç Türkleri, Rıza Pehlevi'nin Farslaştırma politikası sebebiyle dilsel ve kültürel anlamda asimilasyona tabi tutulmuştur. Nüfus olarak sayıları az olduğu için Halaç Türkleri söz konusu asimilasyon politikalarından en çok etkilenen topluluklardan biri olmuştur.

Rıza Pehlevi'nin tahttan indirilmesinden sonra yerine geçen oğlu Muhammed Rıza Pehlevi döneminde Ak Devrim denen reform hareketi dahilinde yapılan toprak reformu sonucu İran'daki feodal yapının tasfiyesi amaçlanmış, bu amaçla köylerde ve kırsal bölgelerde feodal hanların (dihkan) toprakları ellerinden alınarak yörede yaşayan köylülere dağıtılmıştır. Ancak bu durumda dahi Fars şovenizmi ve ayrımcı politikaların etkisi görülmüştür. Şöyle ki, Halaç Türklerine dağıtılan topraklar ekseriyetle az verimli ve düşük gelir getiren arazilerden oluşmaktaydı. 1979 İran İslâm İnkılabından sonra ise, İran'ın dil topluluklarına karşı geliştirmiş olduğu dil politikası, Rıza Pehlevi'nin Fars(ça)-odaklı politikalarından keskin hatlarla ayrılmadığı için Halaç Türklerinin lehçeleri günbegün yok olmaya doğru sürüklenmektedir. Bu nedenle, konuşur sayısının günbegün azalması nedeniyle UNESCO tarafından yok olma tehlikesi altındaki diller arasında tasnif edilen Halaç Türkçesinin çok boyutlu ve yordamlı toplumdilbilimsel ve temâs dilbilimsel tasvirini yapmanın hayati derecede önemli olduğu vurgulanmaktadır²¹.

Günümüzde Halaçlar ve Halaçça

Günümüzde dillerini koruyan Halaç Türklerinin yaşadıkları bilinen tek coğrafya İran'dır. Afganistan'da kalan Halaç Türklerinin Peştü dil topluluklarının içerisinde eridikleri belirtilmektedir. İran'da ise Halaç Türkleri bir dil adası (İng. language island) oluşturacak kadar dar ve küçük bir çevrede yaşamaktadırlar. Kendilerini Halaç olarak tanımlayan Halaç Türklerinin İran'da yaşadıkları coğrafya (bkz. Harita 1), ana hatlarıyla, İran'ın orta kesiminde, başkent Tahran'ın güneybatısında, Kum ve Merkezi vilayetlerine bağlı köy ve yerleşim yerleri olarak tarif edilebilir.

²⁰ Belal Hatami Khajah, *a.g.e.*, s.65.

²¹ Sonel Bosnalı, "Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 2012, c. 32, ss. 45-46

Harita 1. Halaç Türklerinin günümüzde İran'da yaşadıkları coğrafya

Halaç Türklerinin yaşadığı köylerin ve bölgelerin (il, kasaba, bucak) sayısı, Halaç Türkçesini ve Halaç Türklerini inceleyen araştırmalarda farklı verilmektedir. Aşağıda Tablo 1'de; kronolojik olarak konu üzerinde yapılmış araştırmalar, Halaç Türklerinin yaşadığı köy ve bölge sayıları ile mezkûr çalışmalarda belirtilen Halaç nüfusu sunulmaktadır:

	Araştırmacı	Köy sayısı	Halaç bölgesi	Halaç nüfusu
1.	Räzmärä (1948)	18 köy	N/A	N/A
2.	Minorsky (1950)	25 köy	4	N/A
3.	Doerfer (1971)	50'den az	N/A	17.000
4.	Heyet (1988)	57 köy	N/A	30.000
5.	Ölmez (1995)	46 köy	N/A	24.000
6.	Cemrâsi (2012)	54 köy	3	60.000
7.	Bosnalı (2009)	69 köy	3	N/A
8.	Knüppel (2010)	47 köy	N/A	40.000
9.	Ferahani (2011)	84 köy	N/A	N/A
10.	Hatami Khajah(2013)	61 köy	7	66.000
11.	Tezcan (2018)	48 köy	N/A	N/A

Tablo 1. Halaç Türklerinin yaşadığı köy ve bölge sayıları ile Halaç nüfusu karşılaştırması

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere, araştırmacıların Halaç köy sayısı ve nüfusuna ilişkin vermiş oldukları sayılar büyük farklılık göstermektedir. Halaç Türklerinin yaşadıkları bölgeler ve nüfusları bağlamında ise bir kısım araştırmacının bilgi sunmadıkları göze çarpmaktadır. Bu durumun İran'ın sosyo-politik yapısı ile ilişkilendirilebilmesi mümkündür. Diğer bir ifadeyle, merkezi bir idari yapıya sahip olan İran'da dil topluluklarının ve konuşurlarının nüfuslarına ilişkin veriler İran'ın resmi İstatistik Kurumu tarafından kamuoyuyla paylaşılmamaktadır. Bu durumun İran'ın dil politikası ile ilişkisi olduğu söylenebilir.

İran'da Dil Politikası ve Halaçça

Dil ve etnik yapı, bir topluluğu bir diğerinden ayırmak için kullanılan toplumsal bir kavram olarak değerlendirildiğinde, dilin etnik işaretleyici görevi taşıdığı *a priori* olarak kabul edilmiş olur. Çok dilli veya çok lehçeli ortamlarda, bu nedenle, bir etnik grup kendisine özgü etnik özelliklerini ve özellikle dilini, içerisinde yaşadığı toplumsal, politik ve ekonomik bağlamlarda korumaya ve kullanmaya gayret gösterir. Bununla birlikte, dil, bir ülkenin veya yönetimin güç odakları tarafından belirli bir etnik gruba yüksek veya alçak toplumsal statü sağlamak amacıyla da kullanılabilir. Örneğin, bir ülkede eğer bir etnik azınlığın dillerine bağlılığı (İng. language loyalty) ve etnik grup aidiyetinin (İng. group affiliation) dilsel ve ulusal bütünlüğü zedelediği düşünülürse merkezi hükümet bu azınlık etnik dil konuşurlarının dil ve kültürlerini asimile etmeye çalışarak olası güçlerini baltalamayı düşünebilir.

Çok dilli ve çok kültürlü bir ülke olarak İran, 1925 yılında Pehlevi rejimi iktidara gelene dek bin yıl Türkler tarafından yönetilmiştir. 1925 yılından günümüze dek ise İran coğrafyası toplumsal değişiklikler tecrübe etmiştir. Bu değişikliklerin bir sonucu olarak İran'ın dil politikası ve dil planlaması da büyük bir değişim geçirmiştir.

Kendilerine ait dilleri veya lehçeleri olan etnik azınlıkların sayısının çok olması, İran yasa koyucuları ve politika üreten organları için ülkenin dil planlaması ve politikasının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmiş; ancak yerel dillere cüzi oranda kullanım hakkı tanınmıştır. Bununla birlikte, bu durum (a) etnik dil ihtiyaçları ve tercihleri, (b) ulusal bütünlük ve Farsçanın ortak iletişim dili (İng. Persian as a Lingua Franca) olmasının sürdürülmesi durumu ve (c) küresel ihtiyaç ve tercihler arasında bir uzlaşımın sağlanmasını zorunlu kılmıştır.

İran'ın toplumdilbilimsel durumu gözden geçirildiğinde, İran'da yaşayan etnik unsurlar dahil olmak üzere "İran halkının" (Fars. merdom-i İran) "resmi ve ortak yazı dilinin" (Fars. zeban û khett-i resmî û moshterek) İran'ın Anayasasının II. Bölümünün 15. Maddesine istinaden Farsça olarak belirlenmiş olduğu görülür:

Madde 15 - İran halkının resmi ve ortak yazı dili Farsçadır. Belgeler, yazışmalar, resmi metinler ve ders kitaplarının tümü bu dil ve yazıda olmalıdır. Bununla birlikte, yerel (Fars. mehelli) ve etnik (Fars. qavmi) dillerin basın ve kitle iletişim araçlarında kullanımı ve edebiyatlarının okullarda Farsçanın yanı sıra öğretilmesi serbesttir.

Maddeden anlaşılacağı üzere, Farsça resmi ve ortak yazı dili olarak belirlenmiş olmasına rağmen yerel ve etnik dillerin basın ve kitle iletişim araçlarında kullanımında ve okullarda edebiyatlarının Farsçanın yanında öğretiminde serbest bırakılmıştır. Farsça bu durumda bir "üst dil" işlevi görmektedir. Farsçanın merkeze oturduğu bu yapıda, kanun koyucular dil planlaması bağlamında merkezi bir yapı oluşturmuşlardır. Anayasal haklar temelinde yerel ve etnik dillere toplumsal alanda sınırlı alanlarda -çoğunlukla kâğıt üzerinde kalsa dahi- anayasal özgürlük tanıdığı görülmektedir.

İran'ın dil politikasının izahının yanında, toplumdilbilimsel açıdan İran'ın dil coğrafyası (language geography) incelendiğinde, İran'da genel anlamda dört dil ailesine mensup dil değişkelerinin konuşulmakta olduğu sonucuna varılır: Türk dil ailesi, Hint-Avrupa, Güney Kafkas (Kartvel) ve Afro-Asyatik (Sami) dil ailesi.

Söz konusu dil ve lehçelere muhtelif tarihi dönemlerde farklı biçimde yaklaşılmıştır. Bazıları belli zamanlarda yüksek bir konum edinebilmişken diğer bir kısmı ise düşük bir konuma sahip olup marjinalleştirilmiştir. İran'ın yayınladığı resmi rakamlar dikkate alındığında, İran nüfusunun çoğunluğu Hint-Avrupa dillerinden birini konuşmaktadır. Bu çerçevede, Farsça, nüfusun yarısından fazlasının anadili olarak konuştuğu dil olarak gösterilmekte ve Farsçanın; basın, kitle iletişim araçlarının, yönetim ve devlet işlerinin, bilim ve edebiyatın baskın dili olduğu vurgulanmaktadır²². Hint-Avrupa dil ailesinin İrani alt-grubu dillerinden Luri, Beluci, Kürtçe vb. diller ülkenin değişik coğrafi bölgelerinde konuşulmaktadır ve söz konusu İrani diller Farsçayı anadili olarak edinen dil topluluğunun bir parçası olarak kabul edilmektedir.

²² A. Majid HAYATI - Amir MASHHADI, "Language planning and language in education policy in Iran", *Language Problems and Language Planning*, 2010, c. 34/ sy. 1, 2010, ss. 24-42.

Afro-Asyatik dil ailesine gelince, Sami dillerinden Arapça İran nüfusunun küçük bir bölümü tarafından anadili olarak edinilmektedir. İran'da yaşayan Arapların büyük bölümü Huzistan ilinde ve Basra Körfezi kıyılarında yaşamaktadır. Arapça ve Farsça yapısal ve genetik açıdan birbirlerinden farklı diller olmalarına rağmen, VII. yüzyılda gerçekleşmiş olan Arap fethi ve sonrasında İran'ın hızla müslümanlaşmasıyla birçok Arapça sözcük ve dil yapısının Farsçaya kopyalandığı bilinmektedir. Böylelikle, Arapça, Farsça dil sistemi içerisinde yerini sağlamlaştırmış ve yabancı bir dil olarak -ve hatta zaman zaman ikinci bir dil olarak- konumunu ve önemini tarih boyunca korumuştur. Anayasanın II. Bölümünde 16. Maddeye istinaden Arapçanın bu özel yeri özellikle vurgulanmıştır:

“Madde 16 - Arapça; Kur'an'ın, ilmin ve İslami kültürün dili olduğu ve Fars edebiyatı tamamen onunla iç içe olduğundan dolayı ilkokuldan sonra lise sona dek tüm sınıf ve branşlarda öğretilmek zorundadır”.

Eğitimde Arapçanın, Farsçanın yanında yer almasının, İran'ın dil politikasını diglosi sınıfına soktuğuna işaret edilmektedir²³.

İran'da konuşulan diller arasında, Güney Kafkas dil ailesinden sadece Gürcüce çok küçük bir azınlık tarafından miras dil (İng. heritage language) olarak konuşulmaktadır.

Türk lehçeleri ise, İran'ın en büyük dil topluluğu olarak, ülkenin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda nüfusun ezici çoğunluğu tarafından konuşulmaktadır. Her ne kadar Britannica'ya göre (2008), İran'da Türkçe konuşurlarının sayısı nüfusun sadece %25'ine tekabül eder surette gösteriliyor olsa dahi rakamlar konusunda bir uzlaşmaya varılamamıştır.

İran'ın dil manzarası ekolojisi içerisinde, kuzeybatıda Doğu ve Batı Azerbaycan vilayetlerinin yanında Erdebil vilayetinde de nüfusun kahir ekseriyeti Güney Azerbaycan Türkçesini anadili olarak edinmekte ve konuşmaktadır. Bunun yanında kuzeydoğuda Türkmenistan sınırında ve Hazar Denizinin güney kıyılarında Türkmen ağızları ve Horasan Türkçesi konuşulmaktadır. Horasan'ın kuzeyinde Dara-Gaz ve Lotfābād'da dil adacığI şeklinde Azerbaycan Türkçesi değişkelerinin konuşulduğu saptanmıştır. İran'ın güneybatısında Fars eyaleti çevresinde Kaşkay Türkçesi konuşurları bulunurken Tahran'ın güneybatısında Merkezi ve Kum vilayetlerinde ise eskicil (arkaik) özellikleri ile

²³ Bosnalı, *a.g.m.*, s. 51

dikkat çeken ve bu çalışmanın konusu olan Halaç Türkçesi konuşulmaktadır²⁴.

Halaç Türkçesi

Gerhard Doerfer ve doktora öğrencileri S. Tezcan, W. Heschke ve H. Scheinhardt'ın 1968-1973 yılları arasında yapmış oldukları alan çalışmaları sonucunda keşfedilene dek Halaç Türkçesi, Türk dilinin Güneybatı (Oğuz) grubu içerisinde tasnif edilmekteydi. Söz konusu keşiften sonra ise, Halaç Türkçesinin eskicil ve özgün özellikler gösterdiği saptanınca yeni bir sınıflandırmaya ihtiyaç duyulmuştur.

Tekin'in dillik veriler ışığında hazırladığı sınıflandırma 1989 yılında Erdem dergisinde Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi başlığıyla yayımlanmıştır²⁵. Bu tasnife göre çağdaş Türk lehçelerini aşağıda sunulan tabloda (bkz. Tablo 2) gösterildiği şekilde sınıflandırmıştır:

	Grup Adı	Türk Dili Değişkesi
I.	<i>r/l</i> grubu:	Çuvaşça
II.	<i>hadaç</i> grubu	Halaç Türkçesi
III.	<i>ataç</i> grubu	Yakut Türkçesi
IV.	<i>adaç</i> grubu	Tuva Türkçesi
V.	<i>azaç</i> grubu	Hakas Türkçesi
VI.	<i>taçlıç</i> grubu	Kuzey Altay lehçeleri
VII.	<i>tulu</i> grubu	Altay Türkçesi
VIII.	<i>tolu</i> grubu	Kırgız Türkçesi
IX.	<i>taçlık</i> grubu	Özbek Türkçesi

²⁴ Gerhard Doerfer, "Turkic Languages of Iran". İçinde Lars Johanson - Éva Ágnes Csató (Yay.) The Turkic Languages, Routledge, 1998, s. 274

²⁵ Talat Tekin, "Türk dili dialektlerinin yeni bir tasnifi", *Erdem*, 1989, c. 5/ sy. 13, ss. 141-168.

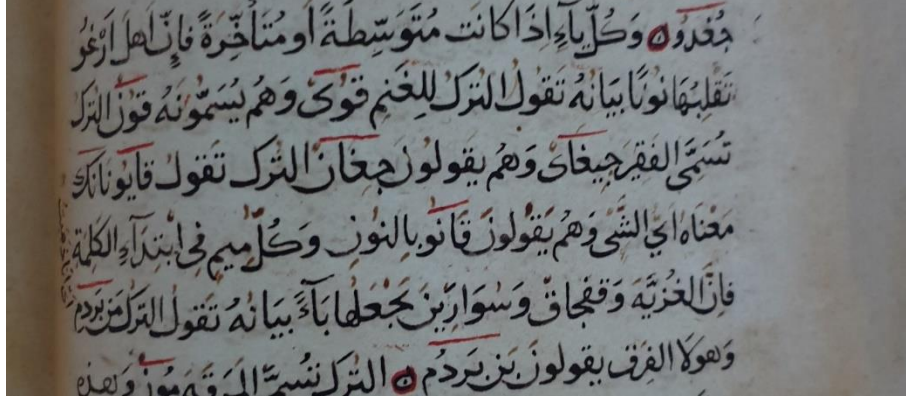
X.	<i>tawlı</i> grubu:	
	1. <i>kuş-</i> alt grubu:	
	A. <i>süz</i> alt bölümü	Tatar Türkçesi
	B. <i>hüz</i> alt bölümü	Başkurt Türkçesi
	2. <i>kos-</i> alt grubu:	
	A. <i>jl</i> alt bölümü	Kazak Türkçesi
	B. <i>cl</i> alt bölümü	Karakalpak Türkçesi
	3. <i>koş-</i> alt grubu:	
XI.	<i>tağlı</i> grubu	Salar diyalekti
XII.	<i>dağlı</i> grubu:	
	1. <i>kāl-</i> alt grubu:	Harezmi-Oğuz diyalektleri
	2. <i>gāl-</i> alt grubu:	Türkmen Türkçesi
	3. <i>ğal-</i> alt grubu:	Azerbaycan Türkçesi
	4. <i>kal-</i> alt grubu:	
	A. <i>ev</i> bölümü	Türkiye Türkçesi
	B. <i>yev</i> alt bölümü	Gagauz Türkçesi

Tablo 2. Türk Dillerinin Tasnifi (Tekin 1989)

Bu tasnifte Halaç Türkçesinin Türk lehçeleri arasındaki yeri konusunda en belirleyici yönü belki de Ana Altayca */p/ sesinin devamı sayılan Ana Türkçe varsayımsal /h/ sesbirimini yaşatıyor olmasına dayandıran Tekin, Halaç Türkçesini hadağ grubu içerisinde sınıflandırmıştır. Bu ses Türk lehçelerinde dağılık olarak görülüyorsa da düzenli olarak yaşadığı tek Türk lehçesi Halaç Türkçesidir. Bu nedenle ayırt edici bir dilik ölçüt olarak değerlendirilebilir.

Halaç Türkçesi, Kâşgarlı Mahmûd'un Divânu Lügâti't-Türk'te belirttiği Eski Argu diyalektinin bir devamı sayılmaktadırlar²⁶. Divânu Lügâti't-Türk'te Argu boyunun dilinin anlatıldığı bölüm aşağıdaki görselde yazma nüshadaki biçimiyle verilmektedir:

²⁶ Gerhard Doerfer, *Khalaj Materials*, Indiana University Publications, 1971.

Şekil 1. Divânü Lügâti't-Türk'ün İstanbul Fatih'te Millet Kütüphanesi'nde bulunan tek nüshasında Arguların dilleri ile ilgili bölüm

“Ortada ve sonda bulunan bütün ye’leri Argular nun’a çevirir.

Açıklaması: Türkler “koyun”a kōy, onlarsa kōn derler. Türkler “fakir”e çığa.y, onlar çığa.n derler. Türkler “hangi şey” anlamında ka.yu nēñ, onlar nun’la ka.nu derler²⁷.

Eski Argu diyalektinin devamı olduğu belirtilen Halaç Türkçesini diğer birçok tarihi ve çağdaş Türk lehçesinden ayıran özellikler şu şekilde özetlenip tavsif edilebilir:

Biçimbilgisi bağlamında Halaç Türkçesinde {+DAn} biçimbiriminin yanı sıra, Eski Türkçede bulunan ayrılma/çıkma (ablatif) durum/hâl eki {+DA} biçiminin korunduğu bilinmektedir.

ET tabgaç kağan+ta ‘Çin imparatorundan’ =Hal. hävi+dä ‘evden’

ET köz+dä yaş ‘gözden yaş’ =Hal. baluq+ta ‘şehirden’

Halaç Türkçesinde Eski Türkçe {-gli} sıfat-fiil ekinin {-gili} {-gUll} biçimlerinde korunduğu tesbit edilmiştir.

ET yatı-gli ‘yatan’ =Hal. kel-gili ‘gelen’

Bunun yanında, eskicil sözcüklerin saklanması konusunda da Halaç Türkçesi *sui generis* bir özellik taşımaktadır. Bu bağlamda Halaç Türkçesinde aşağıda sunulmuş olan eskicil özellik gösteren sözcükler korunmuştur:

²⁷ Ercilasun - Akkoyunlu, *a.g.e.* s.13

ET dag-đag - 'deđil' (DLT)	=Hal. dag 'deđil'
ET balık 'şehir'	=Hal. baluđ 'köy'
ET ba- 'bađla-'	=Hal. vā ^a 'bađla-'
ET küden 'eđlence, düđün'	=Hal. küden 'düđün'

Halaç Türkçesi Alan Yazını

Alan yazında Halaç Türkçesinden ilk defa bahseden bilgin, aslında bir İranolog olan V.F. Minorsky'dir²⁸. 1906 ve 1917 yıllarında Halaç Türklerinin yaşadığı Kondürüd, Sultanābād ve Foucerd (Boucerd) adlı yerleşim yerlerinden derlediği metin ve verileri 1940 yılında Bulletin of the School of Oriental Studies dergisinde The Turkish Dialect of the Khalaj başlığıyla yayımlamasıyla Halaç Türkçesinin sesi Kâşgarlı Mahmūd'dan asırlar sonra ilk defa duyulur oldu. Ancak şurası da bir gerçektir ki, Minorsky'nin yayımlanmış olduğu metinlerden sadece bir tanesi gerçekten Halaç Türkçesine aitti. Minorsky'nin yayınının yanında, İrani diller diyalektolojisi üzerine karşılaştırmalı çalışmalar yapan Mohammad Moghadam 1940 yılında yayımladığı Guyeshā-ye Vafs wa Āštiān wa Tafreş isimli çalışmasında Halaç Türkçesinin sözvarlığına ilişkin sözcükleri içeren karşılaştırmalı bir sözlük oluşturmuştur. 1950 yılında Minorsky'nin The Turkish Dialect of the Khalaj başlıklı makalesi Ferda Güley tarafından Halaç Türk Diyalekti adıyla tercüme edilerek yayımlanmıştır. Ancak Halaç Türkçesinin sui generis eskicil özellikleri ve Türklük alanı içerisinde sahip olduğu özel konum 1968 yılına dek Türklük bilimi alanyazınında farkedilememiştir. 1968 yılı bu bağlamda Halaç Türkçesi için milād kabul edilebilir. 1968 ilâ 1973 yılları arasında Göttingen Üniversitesi Türkoloji bölümünden Gerhard Doerfer ve doktora öğrencileri S. Tezcan, W. Hesche ve H. Scheinhardt, İran'da derlemeler yaparak Halaççayı ağızlarıyla birlikte incelemiştir. Bu derlemelere dayanan dil verileri ve çözümlemeler ışığında eskicil ve sui generis özellikler gösterdiği için farklı bir lehçe olduğu ileri sürülene kadar Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olarak değerlendirilen Halaç Türkçesi bu değerlendirmelerden sonra müstakil bir lehçe olarak bilim çevrelerine tanıtılmıştır. Göttingen Üniversitesi alan çalışmaları sonucunda Halaç Türkçesi üzerine yayımlanan monografik çalışmalar sırasıyla Halaç Türkçesi verilerinin Moghadam'ın (1940) verileriyle karşılaştırılarak yayımlanan Khalaj Materials (1971), müstakil Halaç Türkçesi sözlüğü olarak Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Harrab) (1980), bir dil atlası ve sözvarlığı çalışması

²⁸ Doerfer, *a.g.e.*, s.19.

olarak *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch* (1987), Halaç Türkçesinin dilbilgisi üzerine *Grammatik des Chaladsch* (1988) ve Halaç Türkçesi metinlerini içeren *Folklore-Texte der Chaladsch* (Doerfer ve Tezcan 1994) olarak sınıflandırılabilir.

Halaç Türkçesinin dil yapılarına odaklanan dilbilim çalışmalarının sayısı, Doerfer ve ekibinin Halaç Türkçesinin dilbilimsel genel görünümünü ortaya koymasından sonra artmıştır. Bu bağlamda, Doerfer (1989) Halaç Türkçesinde koşaç yapılarını incelediği *Die Kopula im Chaladsch* başlıklı bir makale yayımlamıştır. Halaç Türkçesinde {-miş} biçimbirimi üzerine *Reflections on -miş in Khalaj* başlığıyla bir değerlendirme yayımlayan Kıral (2000) ise, sonrasında Halaç Türkçesinde emir kipi üzerine *Weiteres zum Imperativ im Chaladsch* (2006) başlığıyla dilbilimsel bir çalışma yayımlamıştır. Bosnalı (2008) ise Halaç Türkçesinde *Gelecek Zaman: Biçim, Değişke ve Kullanım* başlıklı bildirisinde Halaç Türkçesinde gelecek zaman yapılarını ve görünümelerini incelemiştir. Gülsevin (1989) ise, Halaç Türkçesinin diğer Türk lehçeleri arasındaki yerini tesbit etmeyi amaçlayan karşılaştırmalı bir çalışma yapmıştır.

İran'da Farsça ile uzun süremlili bir temâs süreci yaşamış ve yaşamakta olan Halaç Türkçesini, değinim-odaklı dil değişimi kuramları bağlamında inceleyen çalışmalar alanyazında hayli az sayıdadır. Halaç Türkçesinin dil temâsı üzerine çalışan ender araştırmacılardan Kıral'ın çalışmalarından biri *Copied Relative Constructions in Khalaj* (2000b) başlığını taşımaktadır. Kıral'ın İran'da konuşulan Türk lehçelerinden (Güney Azerbaycan Türkçesi, Halaç Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, vb.) örnek sözcük ve cümleler üzerinde genel bir kuramsal çerçevede incelediği *Modal Constructions in Turkic of Iran ve Izafet Constructions in Turkic varieties of Iran* (2006) başlıklı çalışmaları da Halaç Türkçesi örnekleri içerdiği için bu kapsamda sayılabilir. Kodkopyalama kuramı çerçevesinde Halaç Türkçesinin dil değişimi üzerine araştırma yapan bir diğer araştırmacı ise Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış başlıklı çalışmasıyla (2012) Bosnalı'dır. Bosnalı'nın *Değinin Durumundaki Azınlık Dillerinin Sürdürümü* (2016) başlıklı çalışması da Halaç Türkçesinin temâs durumuna ışık tutmaktadır.

Yok olma tehlikesi altında olan Halaç Türkçesinin (Erdal 2012) toplumdilbilimsel boyutları Sonel Bosnalı tarafından incelenerek yayımlanmaktadır. Bosnalı'nın *İran Halacistan Bölgesinin Etnik-Dilsel Yapısı ve Halaç Türkçesi* (2009), *Dil Ölümü Bağlamında Halaççanın Durumu: Dil Edinci Açısından Bir Yaklaşım* (2010b) ve *Dil Edinimi Açısından Halaççanın Konumu* (2012) başlıklı çalışmaları Halaç Türkçesi konuşurlarının dil kullanımı, dil

tercihi ve dil tutumlarına ilişkin etnolengüistik hayatiyet bağlamında değerlendirilebilecek veriler sunmaktadır. Bu bağlamda Doerfer'in (1999), İran'da Türk Dil ve Lehçeleri ve Bunların Hayatta Kalma Şansı başlıklı bildirisi de yok olma tehlikesi altındaki bir dil olarak Halaç Türkçesine ilişkin değerli düşünceler ihtiva etmektedir. Bir Halaç Türkü olan Ali Asger Cemrâsi'nin çalışmaları (2012) toplum dilbilimsel yöntemler açısından zayıf olsa dahi etnografik düzlemde Halaç Türklerinin kendi dillerini tutumunu göstermesi açısından kıymetli veriler sunmaktadır. Halaççanın İran'daki etnodilbilimsel araştırmasını yapan Rahimi (2020), her ne kadar etnodilbilimsel yöntemleri ilgili alan yazında belirtildiği nicel ölçeklere dayandırmamış olsa da bu alanda yapılan ilk çalışmalardan olması hasebiyle önemli sayılabilir. Halaççanın dil etkileşimi sonucu geçirmekte olduğu dil değişim süreçlerini inceleyen Ragagnin (2020) ise, Halaçça dil yapılarının Farsça ve diğer İrani dillere yakınsadığı sonucuna varmıştır. Son olarak, Halaçça ağızları arasındaki uzaklığı, Doerfer'in verilerini dikkate alarak nicel ağız ölçümleme yöntemlerinden Levenshtein Uzaklık Algoritması ile ölçen Akkuş (2021) Halaçça ağızları arasındaki varyantlaşma oranlarını saptamıştır.

SONUÇ

Tarihi süreç içerisinde Eski Türk dilinden ayrılarak müstakil bir gelişim kaydettiği belirtilen²⁹ Halaçça konuşuru topluluklar her ne kadar Afganistan ve Hindistan coğrafyasında asimile olmuş gibi görünse de İran'ın Merkezi ve Kum vilayetlerine yerleşmiş olan toplulukları günümüze dek dillerini korumayı başarmıştır. Bu süreç içerisinde Cengizli devletinin önünden İran coğrafyasına giren Halaçlar, Timur döneminde artık Orta İran'daki tarihi belgelerde kendilerinden söz ettirmeye başlamıştır. 1925 yılında Fars odaklı dil politikası ile İran'daki tüm dilsel topluluklar gibi Halaçları da Farsça lehinde tek dillileştirerek asimile etmeye çalışan Pehlevi döneminden sonra 1979 İnkılabının *de jure* ılımlı *de facto* asimilasyon odaklı dil politikaları sonucunda günümüzde Halaçça UNESCO tarafından yok olma tehlikesi altında olan diller arasında sınıflandırılmaktadır. Halaççanın İran'ın ortak iletişim dili olan Farsçanın prestiji nedeniyle Halaç dil toplulukları tarafından yeni nesillere göreceli olarak daha az aktarılması nedeniyle Halaççanın etnodilbilimsel canlılığının günden güne azalma eğilimi gösterdiği belirtilebilir. Ölçünlü bir yazı dili bulunmadığından Halaçça yazılı edebiyat amatör bir surette kendini göstermeye çalışmaktadır. Dilin korunması ve yeniden canlandırılması amacıyla alanı tanıyan

²⁹ Lars Johanson, *Turkic*, 2021

ilgili eğitim dilbilimcisi, antropolog ve etnologların söz konusu dil coğrafyasında çalışmalar yapmaması ve İran'ın tek dilli devlet politikasını devam ettirmesi durumunda Halaççanın yakın gelecekte ölü diller arasında sayılabileceği belirtilmektedir. Bu yönüyle İran coğrafyasında konuşulan diğer Türk dil değişimleri (Horasan Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, vb.) ile birlikte Halaçça üzerine dil ve toplumdilbilim verilerinin derlenmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Mehmet, "Halaç Türkçesi Ağzlarının Algoritmik Uzaklığı: Levenshtein Uzaklık Algoritması Tabanlı Bir Çözümleme", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, c. 6/ sy. 1, Haziran 2021, s. 247.
- BANG, Willi, G. - ARAT, Reşit Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1936.
- BAYBURTLUOĞLU, Hasan - TEZCAN, Mehmet, "Halaçların Menşei", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, c. 8/ sy. 1, 2019, ss. 632-654.
- BOSNALI, Sonel, "İran Halacistan Bölgesinin Etnik-dilsel Yapısı ve Halaç Türkçesi", *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu. Bildiriler*, c. 1, 2009, s. ss. 191-200.
- BOSNALI, Sonel, "Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 53, 2010a, 67-88.
- BOSNALI, Sonel, "Dil Ölümü Bağlamında Halaççanın Durumu: Dil Edinci Açısından Bir Yaklaşım", *İran Türklüğü Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu (İran Türkolojisi: Konular, Sorunlar ve Yaklaşımlar)*, Ankara, Yayınlanmamış Bildiriler, Haziran 2010b, s. 25.
- BOSNALI, Sonel, "Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, c. 32, 2012, ss. 45-67.
- BOSNALI, Sonel, "Değinin Durumdaki Azınlık Dillerinin Sürdürümü", *Border Crossing*, c. 6/ sy. 2, 2016, ss. 292-304.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Altınordu Yayınları, 2015.
- CEMRÂSİ, Ali Asker, "Halaç Çocuklarının Ana Dillerini Öğrenmeleri Sorunu ve Halaççanın Yok Olma Tehlikesi", *Dilleri ve Kültürleri Yok*

Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Sempozyumu, Ankara, Yayınlanmamış Bildiriler, 2012, s. 13.

DOERFER, Gerhard, *Khalaj Materials*, Indiana University Publications, 1971.

DOERFER, Gerhard, *Lexik uns Sprachgeographie des Chaladsch*, Otto Harrassowitz Verlag, 1987.

DOERFER, Gerhard, *Grammatik des Chaladsch*, Otto Harrassowitz Verlag, 1988.

DOERFER, Gerhard, "İran'da Türk Dil ve Lehçeleri ve Bunların Hayatta Kalma Şansı", *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, ss. 303-310.

DOERFER, Gerhard, "Turkic Languages of Iran". İçinde Lars Johanson - Éva Ágnes Csató (Yay.) *The Turkic Languages*, Routledge, 1998, ss. 273-282.

DOERFER, Gerhard, - TEZCAN, Semih, *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Akadémiai Kiadó, 1980.

DOERFER, Gerhard - TEZCAN, Semih, *Folklore-Texte der Chaladsch*. Otto Harrassowitz Verlag, 1994.

EBU'L GAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kü-tüğü)*. Zuhal K. Ölmez (Düz.). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996.

ERCİLASUN, Ahmet Bican - AKKOYUNLU, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmûd Divânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.

ERDAL, Marcel, "Açış Konferansı", *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Sempozyumu*, Ankara, Yayınlanmamış Bildiriler, 2012, ss. 21-24.

JOHANSON, Lars, *Structural Factors in Turkic Language Contacts*, Curzon, 2002.

JOHANSON, Lars, *Turkic*, Cambridge University Press, 2021.

HATAMI KHAJEH, Belal, "İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı", *Basilmanuş Doktora Tezi*, Ankara, Haziran 2013.

- HAYATI, A. Majid - MASHHADI, Amir, "Language planning and language-in-education policy in Iran", *Language Problems and Language Planning*, 2010, c. 34/ sy. 1, 2010, ss. 24-42.
- HEYET, Cevad, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 1/sy. 1, 2004, ss. 7-19.
- KIRAL, Filiz, "Reflection on -miş in Khalaj". İçinde Lars Johanson - Bo Utas (Yay.) *Evidentials, Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*, Moton de Gruyter, 2000, ss. 89-102.
- KIRAL, Filiz, "Izafet constructions in Turkic varieties of Iran". İçinde H. Boeschoten ve L. Johanson (Yay.) *Turkic Languages in Contact*, Harrassowitz Verlag 2006, ss. 158-165.
- KONUĞU, Enver, "Halaç", *TDVA*, c. 15, 1997, ss. 228-229.
- MARQUART, Josef, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig, 1903.
- MINORSKY, Vladimir Federovich, "Halaç Türk Dialekti", *TDED*, c. IV/ sy. 1-2, 1950, ss. 83-106.
- MOGHADAM, Mohammad, *Guyışhâ-yi Vafs va Āstiyân va Tafraş. Īrân-Kūda* 11, Teheran 1318.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Halaçlar ve Halaçça", *Çağdaş Türk Dili*, sy. 84, 1995, ss. 15-22.
- RAGAGNIN, Elisabetta, "Major and minor Turkic language islands in Iran with a special focus on Khalaj", *Iranian Studies*, c. 53/ sy.3-4, 2020, ss. 573-588.
- RAHİMİ, Musa, "Dil canlılığı bağlamında Halaç Türklerinin durumu", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 17/ sy. 2, 2020, ss. 131-145.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas, "Ancient Afghanistan and its invaders: Linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions". İçinde: Nicholas Sims-Williams (Yay.), *Indo-Iranian Languages and Peoples*, Oxford University Press, 2002, ss. 225-242
- TEKİN, Talat, "Türk dili diyalektlerinin yeni bir tasnifi", Erdem, 1989, c. 5/ sy. 13, ss. 141-168.

TEZCAN, Semih, “8. yüzyılda Afganistan’da Halaç Prensesleri, Günümüzde Orta İran’da Halaçlar ve Dilleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 28, 2018, ss. 231-254.